

ԱՂԱՎՆԻ ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄԻ ԾՐԱԳԱԿԱԼ-ԱՇՏԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Միջնադարյան Հայաստանում մետաղագործությունը եղել է բնակչության հիմնական զբաղմունքներից մեկը:

Մատենադարանի երազահան ձեռագրերից մեկի բովանդակությունը վկայում է այն մասին, որ այդ արհեստը եղել է ոչ միայն շատ տարածված, այլև խիստ մասնագիտացված և ճյուղավորված:

Այնտեղ նշված է.

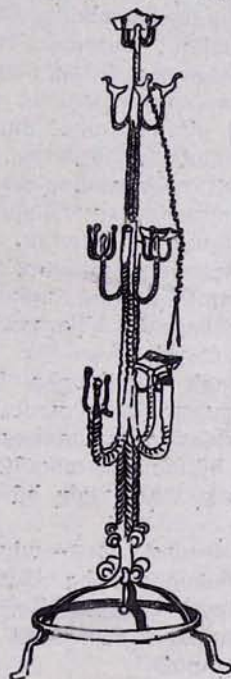
«Ձինչ արուեստ կա որ կու բանի, հանց ասեն դարբին տեսանես երազին՝ մեծ մարդ է... Ալեհարար (զինագործ)՝ հանց լինի՝ որ օգնական է, նալբանդն՝ (պալատ) լալոցն լաարար մարդ լինի, կողպայքարարը (փականագործը)՝ առաջնորդ լինի և ուղղորդ. պղնձագործ՝ հաւատացեալ մարդ է և չարչարկոտ,.... ոսկերիչն՝ ստախոտ»¹:

Մետաղագործության մասնաճյուղերից մեկն էլ եղել է աշտանակագործությունը: Արաբ պատմիչ Իբն-Բատտուտան այցելելով Երզնկա, նշել է, որ այնտեղ շինվել են ամաններ և «բայտուններ»: Դրանք նման են մեր աշտանակներին²:

Մեր տրամադրության տակ եղած ճրագակալ-աշտանակը³, որին նվիրված է այս հոդվածը, ցուցադրված է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում և մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, ինչպես կառուցվածքային ձևի, այնպես էլ բովանդակության տեսակետից (Նկ. 1):

Աշտանակի բարձրությունը 175 սմ է. Այն կանգնած է երեք ձևավոր ոտքերի վրա, որոնց բարձրությունը մինչև նրանց ընդգրկող օղակը 8 սմ է: Երեք ոտքերի միաձուլումից գոյանում է աշտանակի ձողը, որի վրա տե-

ղադրված են տարբեր բարձրությունների վրա գտնվող երկու խումբ ճրագներ և մոմակալներ, բացի աշտանակի գլխի ճրագից և նրանից ցածր գտնվող թռչուններից: Յուրաքանչյուր խմբի վրա կան երկու քառակող

Նկար 1

ճրագներ և երկուական մոմակալներ, իսկ վերևում դեմքերը դեպի դուրս դարձած չորս ձողածո թռչուններից մեկի վրա անց է կացված պատրոյգների ծալքերը մաքրելու համար մի ունելի, գլխի ճրագն էլ ինչպես նաև մյուսները քառակող է:

Աշտանակի հայտնաբերման վայրն անհայտ է, որի պատճառով մենք դժվարանում

¹ Մատենադարանի ձեռագիր № 695, էջ 167:

² Իբն-ի-Բատտուտա—բաղեց և թարգմանեց Հ. Ա. ճադյան, Երևան, 1940, էջ 81:

³ Ինվենտար №—ՊՊԹ 4281:

ենք որոշակի ասել, թե եկեղեցիներում, թե աշխարհի՞կ շենքերում է օգտագործվել այն:

Սակայն հայտնի է, որ մնա՞ն ճրագներ⁴ հայտնաբերվել են Անիի պեղումներից, և Օրբելին նշում է, որ դրանք եղել են աշտանակի ճրագներ, որոնք ամրացվել են առանձին հարմարանքների վրա⁵: Միաժամանակ նա ընդգծում է, որ դրանք օգտագործվել են թե կրոնական և թե աշխարհիկ շենքերում⁶:

Նման աշտանակներ շինվել են նաև ուշ ժամանակներում: Այդ են ապացուցում պատմության թանգարանի ֆոնդերում 2827 և 4066 համարների տակ պահվող ճրագակալ-աշտանակները, որոնք արձանագրված են որպես 17—18-րդ դարերի Լոռու հայ վարպետների գործ: Այս տիպի ճրագակալ-աշտանակները անշուշտ գործածվել են 17—18-րդ դարերում, քայց ծագել են ավելի վաղ ժամանակներում, հավանաբար 10—11-րդ դարերում: Նրանց այդչափ հնությունը հաստատվում է Անիում հայտնաբերված մոտշենքով:

Այս ճրագակալ-աշտանակը շինող վարպետը կարողացել է ստեղծել հեղուկ վառելանյութը և մոմերն օգտագործելու հետաքրքիր համադրություն: Այս հարմարանքում հեղուկ վառելանյութով լցված ճրագները և մոմակալների մեջ հազգրած մոմերը վառվել են միաժամանակ, և շենքերում, ուր եղել են ջահեր, նման ճրագակալ-աշտանակները լրացրել են լուսավորության պակասը:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ մոմերի լայն գործածությունը սկսվում է քրիստոնեության ընդունելության ժամանակներից և սերտորեն կապվում է եկեղեցական ծիսակատարությունների հետ:

Հստ Ֆորբզի հոռմեացիք եկեղեցական ծիսակատարությունների ժամանակ գործածել են մեղրամոմից պատրաստած մոմեր, որոնք դրվել են հատուկ ամանների մեջ⁷:

Այստեղից էլ առաջացել են candelabra անունը.

candel—մոմ, abra—ակալ:

Հայ մատենագիրներից Ագաթանգեղոսը խոսելով Եփրատ գետում Գրիգոր Լուսավորչի կատարած մկրտության մասին, հետևյալն է գրում.

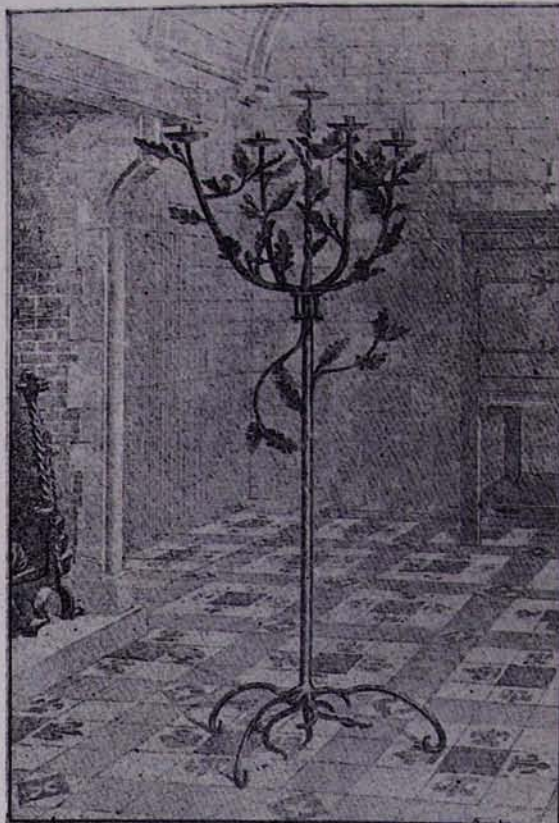
«Ելեալ մեծաւ ցնծութեամբ և սպիտակագգեստ հանդերձիք, սաղմոսիք և օրհնութեամբք, կանթեղօք, վառելովք և մոմեղե-

⁴ Ինվենտար №—ՊՊԹ 1856, 1857:

⁵ И. А. Орбели, каталогъ Аниискго музея древностей выпуск I Анииская серия № 3 -С-Петербург, 1910, с. 78.

⁶ И. А. Орбели, նշված աշխատությունը, էջ 75:

⁷ R. J. Forbes. Studies in ancient technology. vol VI Motherlands Brill, 1958, p. 137.

Նկար 2

ճօք լուցելովք և ջահիք բորբոքելովք մեծալ լոջամտութեամբ և բազում զուարթութեամբ լուսաւորեալք և հրեշտակացեալք. և առեալ զանուն որդեգրութեանն Աստուծոյ և մտեալ ի ծառանգութիւն սրբոյ Աւետարանին և ի վիճակի սրբոյն խառնեալք ծաղկեալք ի հոտ անոյշ ի Քրիստոս և եղեալք ի վեր ի տէրուական տանն դառնալին»⁸:

Այս վկայություններից ելնելով ավելի հավանական ենք համարում տվյալ ճրագակալ-աշտանակի գործածությունը եկեղեցիներում:

Հետաքրքիր է, թե այս ճրագակալ-աշտանակը ինչ իմաստ է ընդգրկել իր ձևերի մեջ: Նա իր տեսքով հիշեցնում է ոճավորված ծաղիկ, մի գաղափար, որ կապված է երկու տարբեր մոտեցումների հետ: Կաթոլիկ եկեղեցիներում շատ գործածական է ծառ-աշտանակը⁹ (Նկ. 2): Սակայն ծառ հասկացո-

⁸ Ագաթանգեղաց, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 421:

⁹ H. R. D'Allemange-Histoire du luminaire d'epuis l'epoque Romaine jus'qau XIX siècle. Paris, p. 4 est p. 129.

դրությունը արանց մոտ կապվում է Աստվածաշնչի Ադամ և Եվային գալթակողություն պատճառած ծառի և կյանքի առաջացման գաղափարի հետ:

Կարծում ենք, որ մեր տրամադրության տակ եղած աշտանակը ևս կապվում է ծառի հասկացողության հետ, բայց այդ գաղափարը ժողովրդական հավատալիքներում և պատկերացումներում սրբազան համարվող կենաց ծառն է:

Արևելքի ժողովուրդների մոտ լայն տարածում առաջացած այս գաղափարն իր արտահայտությունն է գտել նյութական մշակույթի բազմաթիվ մնացորդներում: Ասորեստանյան մի բարձրաքանդակում (նկ. 3)

Նկար 3

պատկերված են ձկնակերպ քրմեր, որոնք երկրպագում են սրբազան ծառը: Պաղեստինում հայտնաբերված մի կավե ձիթաճրագ (նկ. 4) իր տեսքով հիշեցնում է փոքրիկ մի ծառի և հրատարակիչը նշում է, որ կապված է ծառի պաշտամունքի հետ¹⁰:

Նկար 4

Ուրարտական մշակույթում սրբազան ծառի պնդի ճոխ օրինակների ենք հանդիպում՝ Սարդուր 2-րդ թագավորի սաղավարտի վրա (նկ. 5), Նոր Արեշի դամբարանից հայտ-

նաբերված գտնում¹¹, Արին-բերդի որմնանկարների (նկ. 6), կնիքների և զանազան այլ առարկաների վրա:

Սարդկանց կողմից որոշ ծառեր սրբազան համարելու առիթ են տվել արանց ունեցած բույսի հատկությունները: Այսպես օրինակ ասորեստանյան քրմերը գիականության մեջ մեծ մասամբ պատկերված են ձեռքերից մեկում հեղուկի ամանով, իսկ մյուսում բույսի կոնով, որը այս կամ այն ծառից պիտի լինի¹²: Նման տիպի տեսարաններ են հանդիպում նաև ուրարտական որմնանկարներում¹³:

Եղել են նաև ծառեր, որոնք սրբազան են համարվել շնորհիվ շրջապատին արանց պարզևած թարմ օդի: Այդպիսի ծառեր են համարվել կաղնին, բարդին, սոճին: Վերջինիս մասին Մ. Խորենացին գրում է.

«Արայեանն Արա մեռանի ընդ Ծամիրայի ի պատերազմի, թողլով արու զաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և ի ան զԱնուշաւանն որ Սօս անուանիր քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանաց ի սօսին Արամանակայ որ յԱրմաիր. զորոց զադարթոցն սօսաւին ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն և եթուստ շարժումն սովորեցան ի հմայս աշխարհիս հայկազանց...»¹⁴:

Այսպիսով, ծառերն իրենց բույսի, շրջապատին պարզևած թարմ օդի, տեսքի և այլ հատկությունների համար, դարձել են պաշտելի:

Նման ըմբռնումը շարունակվել է նաև հետագայում: Ազգագրական բազմաթիվ վկայությունները ցույց են տալիս, թե ինչպես Հայաստանի բազմաթիվ գյուղերում և գավառներում, մինչև վերջերս մարդիկ գալիս էին որոշ ծառերի մոտ, մոմեր վառում, իրենց հանդերձանքից մի կտոր կտրում և կապում նրա նյութերին:

Բնականաբար այս սովորույթն իր արտահայտությունը պիտի գտներ նաև միջնադարյան մշակույթում՝ մանրանկարչության, քանդակագործության և այլ քնագավառներում: Այդ առումով վերոհիշյալ արագակալաշտանակը դրա արտահայտություններից մեկն է և իրենից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

¹¹ Б. Б. Пиотровский-Искусство Урарту-Ленинград, 1962, с. 76, рис. 44.

¹² З. А. Рагозина-История Ассирии. С-Петербург, 1902, с. 333.

¹³ К. Л. Ованнисян-Арин-Берд I архитектура Эребуни, Ереван, 1961. рис. 38.

¹⁴ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 66—67:

¹⁰ R. H. Smith-the household lamps of Palestine in old Testament times New Haven, 1964 fid 11.

Рис. 41. Набрызгание на бронзовом зеркале Сардиса (1).
Демонстрация работы мастера.

Նկար 5

Նկար 6

Ինչպես նշեցինք, աշտանակի վրա նկատելի են երկու զույգ թռչուններ: Նրանց առկայությունն այնտեղ՝ ծնող զույգի, բուսականդանակն աշխարհի հավերժությունն է խորհրդանշում: Միաժամանակ պետք է նշել, որ կենաց ծառերն իբրև կյանքի խորհրդանշան գրեթե միշտ հանդիպում են թռչունների հետ: Այս բոլորից բացի, թռչուն-

ների առկայությունն այնտեղ կապվում է հայկական հեթանոսական մի շարք սովորույթների հետ, որոնք ծագելով խոր անցյալում, ավանդաբար շարունակվել են քրիստոնեության շրջանում:

Գ. Վ. Սրվանձությանը նկարագրում է Վարդավառի տոնը հետևյալ ձևով. «Վարդավառի տոնին աղանի թոցներու աւանդական

լիշատակն ալ յայտնի է, որ միայն Հայոց սեպհական արարողությունն է ի հիշատակ Նոյի արձակած աղանդին»¹⁵:

Հայաստանում կա ևս մի գշանավոր տոնակատարություն, որ կապված է բերքատրվության՝ Ամենաբեղ-Ամանոր Աստծո հետ: Այդ մասին Կ. Կոստանյանցը գրում է. «...ուստի նորա (Ամենաբեղ Աստծո) անուններից մեկն էր և Ամանոր, որ գշանակում է տարին նորոգող. այս մի հանդես էր, որի հիշատակը մինչև մեր օրերը մնացած է. այնտեղ ժողովված բազմությունն անշուշտ պատարագ էր բերում յուր պտուղներից անդրանիկները և շատ առանձին հանդեսներ էր կատարում ձիարշավ անելով, եղջերու վազեցնելով կամ աղավնի թոցնելով...»¹⁶:

¹⁵ Գ. Վ. Սրվանձոյանց, Գրոց-բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 124:

¹⁶ Կ. Կոստանյանց, Հայոց հեթանոսական կրօնը «Վաղարշապատ», 1879, էջ 34:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ միջնադարյան վարպետների կողմից շինված այս ճրագակալ-աշտանակը սրբազան է համարվել և կենաց ծառի իմաստն է արտահայտել. սրբազան այն առումով, որ նրանում խոր հնությունից եկող ժողովրդական հավատալիքներն ու սովորույթներն են ամփոփված, իսկ աշտանակի բարձր ու վեհաշուք տեսքը, նրա վրա եղած լուսավորության տարբեր միջոցները խորհրդանշում են պտղաբերության և կյանքի ծաղկման հավերժությունը: Այս բոլորի հիման վրա վստահ կերպով կարող ենք այս գեղեցիկ ճրագակալ աշտանակը վերագրել հայ մշակույթի այն առարկաների թվին, որոնք ծագում են առել դեռևս հեթանոսության շրջանում և իրենց գոյությունը զանազան ձևերով պահպանել մինչև նոր քաղաքակրթության մուտքը՝ 18—19-րդ դդ.:

